

Un equipament amb vocació transfronterera: el Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera (MUME)¹

Jordi Font Agulló

Director del MUME. Historiador, gestor cultural i comissari d'exposicions

Presentació

Aquest article pretén ser una presentació del projecte del Museu Memorial de l'Exili, el qual està ubicat a la Jonquera. Aquest museu, que es va inaugurar el febrer de 2008, ha estat concebut com un equipament cultural de referència pel que fa al coneixement de l'exili republicà causat per la Guerra civil espanyola. Tanmateix, tot i la centralitat d'aquesta qüestió, l'equipament també es proposa com un espai de reflexió global sobre el fenomen de l'exili i els moviments forçosos de població, particularment en el marc de la contemporaneïtat. En el decurs del text la descripció del centre museístic es combina amb reflexions sobre la importància de la pervivència d'aquesta memòria vinculada a l'èxode republicà a l'àrea transfronterera, tenint present el seu potencial en el camp del turisme cultural. En aquest sentit, es té en compte la manera com aquesta història recent es recupera i se senyalitza, no només al museu, sinó també en el territori circumdant. És a dir, la zona transfronterera que inclou la demarcació de Girona i el departament dels Pirineus Orientals.

Introducció

En aquests darrers anys s'està experimentant una autèntica eclosió d'allò que, col·loquialment, se sol anomenar recuperació de la memòria històrica. Aquesta expressió –no gaire afortunada atès que a priori existeixen evidents contradiccions entre memòria i història– respon, dient-ho de manera resumida, a l'atenció creixent que susciten els esdeveniments relacionats amb la II República, la Guerra Civil, l'exili republicà i la Segona Guerra Mundial, la dictadura franquista i, finalment, amb el procés històric conegut com a transició a la democràcia que es va iniciar després de la mort del dictador Francisco Franco. Tanmateix, es tracta d'un interès que va més enllà de la simple curiositat pels successos d'una època ja superada. Hi ha quelcom més, una remor de fons que ha sortit a la superfície i que té uns vincles amb tot un moviment cívic que malda per acabar amb la persistència en l'àmbit públic d'un oblit ètic i polític derivat de les carències implícites en el procés de derogació del franquisme. Per tant, en la història més recent les contradiccions entre història i memòria –la tensa relació entre elles que en deia el ja clàssic estudiós de la memòria col·lectiva Maurice Halbwachs– també poden incorporar elements de complementarietat. Una complementarietat que, actualment, s'expressa en la coexistència dels

resultats investigadors molt destacables de la comunitat acadèmica amb els objectius de les associacions, grups o individus que conserven i expressen de manera reivindicativa, i sovint justa, el record més emotiu i polititzat dels esdeveniments recents. En conseqüència, memòria i història es relacionen també de manera dialèctica i, per tant, la memòria no seria necessàriament el negatiu de la història.

Origen del museu i projecte arquitectònic

El MUME va tenir el seu origen en l'èmfasi que va posar l'Ajuntament de la Jonquera, en particular el seu alcalde Jordi Cabezas, des de finals dels anys noranta del segle passat per formalitzar el projecte d'una concreció museística a l'entorn de l'exili de 1939. Aquest municipi, situat en un dels passos fronterers més importants, fou testimoni el gener-febrer de 1939 de les dramàtiques vivències que van experimentar gairebé mig milió de persones, majoritàriament soldats en retirada, però que anaven acompanyats de gent gran, dones i infants. L'impacte emocional d'aquest desastre humanitari va deixar, inevitablement, empremta en aquesta petita vila. El carrer on està ubicat l'edifici museístic havia estat part del traçat de l'antiga carretera nacional-II i el mateix emplaçament, que abans de la Guerra Civil havia estat un local social i sala de festes, va allotjar refugiats durant la Retirada republicana.

En conseqüència, resulta evident que la localització d'aquest museu a La Jonquera està més que justificada. Arran d'aquesta voluntat impulsora de l'equip municipal -molt preocupat, cal assenyalar també, en la reactivació de l'economia i la imatge de tota una població que durant la primera meitat dels anys noranta va patir amb escreix la desaparició de bona part del sistema duaner vinculat a la frontera entre l'Estat francès i l'Estat espanyol-, de seguida es van buscar suports en els organismes de la Unió Europea (programa Feder-Interreg II-A), en la Generalitat (progressivament en els departaments de Presidència, Cultura i, en la fase final de materialització del projecte, en el departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació ciutadana, particularment amb la Direcció General de la Memòria Democràtica-Memorial Democràtic), i en la Diputació de Girona. El procés de realització va tenir una llarga durada, ja que l'equipament museístic resultant té una entitat infraestructural i científica que va molt més enllà del potencial d'un municipi modest com La Jonquera. Resumint a grosso modo el procés de creació, cal

¹ Aquest text és una variació de l'article: Jordi Font Agulló, "A cavall de la història i la memòria: El Museu Memorial de l'Exili de la Jonquera", bMnemòsine. Revista Catalana de Museologia, número 5, 2008/2009, p.105-113.

assenyalar que la tasca d'elaboració dels treballs previs per a la definició del futur museu va començar l'any 2001 i va finalitzar a les acaballes de 2007. Els historiadors Enric Pujol i Jaume Santaló es van encarregar del projecte museogràfic i museològic.

El projecte arquitectònic és dels arquitectes Rafael Cáceres i Philippe Pous. La base de construcció de l'edifici es va fer per mitjà d'una profunda reestructuració d'aquest antic edifici municipal que, com ja s'ha comentat, abans del conflicte bèl·lic havia estat un local social i durant la fase final de l'ocupació de Catalunya va ser residència provisional de refugiats republicans i, posteriorment, també fou caserna circumstancial de l'exèrcit franquista. L'obra de la nova edificació es va complementar amb la compra i enrunament d'algunes cases veïnes. El total de la superfície útil és de 1178,73 m² en una superfície construïda total de 1612,08 m², que es distribueixen en una planta baixa, una primera i una segona. A la planta baixa de 488,856 m² es concentra el vestíbul, la recepció, l'aula pedagògica, la botiga i la sala d'activitats temporals i serveis. La primera amb 456,67 m² allotja les principals sales de l'exposició permanent i les oficines d'administració i direcció. Per últim, una segona planta conté una part expositiva i el que seria l'estança on s'ubica tot el material i equips que posen en funcionament una museografia tecnificada en què abunda el format audiovisual, a més de les ampliacions fotogràfiques i la mostra de documentació relativa a l'època històrica en qüestió. La peculiaritat de l'arquitectura comporta que el sentit de la visita del circuit museístic comenci a la segona planta i que el visitant hagi de descendir fins a la primera. Malgrat l'aspecte relativament "bunqueritzat" de la façana externa, els interiors de les sales són extremament diàfans, amb una abundància de les superfícies blanques que indueixen a una certa pau interior que contrasta amb la duresa dels continguts exposats i el caràcter dramàtic dels esdeveniments que s'expliquen. En la distribució de l'espai tenen un paper molt rellevant unes escales, que podrien evocar vagament la coberta d'un transatlàntic, i que per les quals baixen els visitants després d'haver pujar en ascensor fins a la segona planta per iniciar la visita. En veritat, a pesar, com és obvi, de la naturalesa estàtica de l'edifici, la concepció arquitectònica proporciona una sensació de moviment lent, com si s'estigués navegant. Al cap i a la fi l'exili té una clara vinculació amb el desplaçament. Tal com està conceptualitzada la distribució de les distintes dependències, el museu té una capacitat teòrica màxima de 120 persones. Aquesta seria la xifra òptima de persones que poden realitzar el recorregut expositiu al mateix temps. Això comporta que no siguin viables grans aglomeracions de públic si es vol oferir una visita agradable i amb garanties per tal que no es produeixi una massificació. Es calcula que la freqüentació anual podria arribar a uns 50.000 visitants a l'any.

El projecte museològic i museogràfic. Estructuració i objectius

Un dels eixos principals del museu és l'exposició permanent que explica la història de l'exili republicà des de la Guerra Civil espanyola fins al procés de recuperació de la democràcia. Cosa que palesa que un dels objectius primordials és la difusió de la història i memòria de l'Exili republicà, però també cal remarcar que, des del museu, es té també molt en compte la connexió amb el món actual i això obliga tractar el tema de l'exili com a una constant en la

història i, particularment, durant el segle XX i el que portem de l'actual. D'aquesta manera, tenint com a columna vertebral la memòria, la història i la reflexió crítica, el museu es conforma com un centre d'interpretació que recorda els exilis provocats per la Guerra Civil. Principalment -tot i que no únicament ja que no es deixa en l'oblit el gran nombre de persones que van sortir del país l'estiu del 1936 a causa de les violències revolucionàries- l'èxode sofert pels vençuts en aquell conflicte que indissolublement va estar lligat amb l'Europa de l'ascens dels feixismes i el totalitarisme stalinista, i que fou el prelude de la Segona Guerra Mundial. Així mateix, a les sales del museu es té en consideració els molts homes i dones exiliats el 1939 que van continuar lluitant per la llibertat des de les files de la resistència francesa i d'aquells gairebé 10.000 que foren enviats als camps de concentració nazis en un penós trajecte que, malauradament, per a la majoria no va haver-hi l'oportunitat del retorn. Alhora, també es té present aquella part de la població exiliada que, amb la finalitat d'escapar de la barbàrie hitleriana -durant la seva expansió pel territori europeu- i de la persecució franquista (també a dins de França), foren a parar a milers de quilòmetres, en terres europees, africanes o americanes. A grans trets, de la museografia cal destacar que, encara que no està exempta d'una certa teatralitat sobretot proporcionada per la il·luminació i alguns recursos escènics fonamentats en una forta càrrega simbòlica, prioritza la claredat expositiva i la funcionalitat divulgativa. En aquest sentit, la col·locació de les fotografies i dels documents d'època obeeix a un discurs narratiu que es va teixint amb textos explicatius i la intercalació de material audiovisual. La sensació general és la de predominar d'un vague minimalisme, justificat per la que és només l'aparent poca quantitat d'elements museïtzats. Una sensació que s'esvaeix si el visitant segueix amb atenció l'enorme quantitat d'informació que ofereix el muntatge audiovisual i la potencialitat temàtica i informativa dels sistemes interactius. En tot moment, es vol ressaltar la vocació pedagògica de l'equipament que alterna conservació i exposició amb investigació i divulgació. Seguint aquests principis, l'exposició permanent està estructurada en cinc àmbits diferents: Consideració general sobre l'Exili i la Guerra Civil, L'Exili de 1939, La diàspora, La vivència de l'exili i El llegat de l'exili. Recentment s'ha afegit a la museografia la secció Testimonis i herències documentals de l'exili. En aquesta secció l'objectiu és exposar alternament les donacions d'objectes i documents que es reben de particulars. És una manera d'integrar al museu al testimoni i fer-lo protagonista de la història.

Cadascun d'aquests àmbits està subdividit en diferents apartats. Dins d'aquestes subdivisions n'hi ha algunes que posen èmfasi en el vessant informatiu i altres es destinen al treball en el camp simbòlic mitjançant l'ús de les intervencions artístiques, tant d'artistes coetanis als successos tractats com de creadors contemporanis que part de la seva obra se centra en una reflexió a l'entorn de les problemàtiques que es deriven de la mala gestió social i personal que va associada als passats traumàtics. La fragilitat de la memòria i l'oblit són algunes de les qüestions amb què s'intenta interrogar al visitant. En definitiva, les seccions de tipus informatiu contenen el fil argumental general a través de diferents nivells de lectura. Com és obvi, aquests apartats estan pensats per tal que puguin ser objecte de renovació i ampliació discursiva. Amb els apartats artístics es persegueix fonamentalment atènyer, per mitjà de les emocions i la suggestió

estètica, un aprofundiment del pensament sobre l'experiència del desarrelament. Alhora, com s'ha manifestat, cadascun dels àmbits conté diverses subdivisions amb la finalitat de fer més comprensible les diferents temàtiques que es tracten.

Una apreciació especial la mereixen el testimoniatge i les vivències personals. La presència de l'informant, de qui va experimentar en la seva pròpia pell el trastorn produït per la impossibilitat de residir a la seva terra natal, ocupa un lloc privilegiat al museu i, sens dubte, el testimoni protagonitzarà, gradualment, el paper principal en el conjunt del centre museístic, ja que des de l'obertura del centre s'està treballant en la recollida de fitxes personals d'exiliats i exiliades per tal que siguin dipositades en el museu. Una consideració final que apareix en el recorregut museístic és l'al·lusió al llegat cultural, científic i polític vinculat a l'univers de l'exili. Aquesta secció, que té la seva pròpia sala, és bàsica per comprendre la pèrdua de l'incommensurable capital intel·lectual que va portar aparellada la conflagració civil que va assolir el territori peninsular entre 1936 i 1939.

Per tant, un dels principals objectius del museu és arribar a ser un centre de referència internacional sobre les temàtiques associades a l'exili i, al mateix temps, establir punts de connexió amb fenòmens tan actuals com les migracions, els èxodes i altres desplaçaments forçats de població. Altres propòsits fixats, tenen una estreta relació fonamental per al funcionament eficaç del museu- amb el fet que l'equipament està integrat dins de la xarxa que configura el pla sobre Espais de Memòria de Catalunya, impulsat inicialment per la Direcció General de la Memòria Democràtica i actualment pel Memorial Democràtic. Cosa que significa que el MUME, dins del subàmbit d'Espais de Frontera i Exili, actua com a instrument dinamitzador del projecte global que té com a finalitat la recuperació, la senyalització i la difusió dels espais, els camins i els vestigis de l'exili republicà. Un projecte que no es pot deslligar de la formació crítica de la ciutadania, de la difusió dels valors democràtics i de la consecució d'un món més lliure i més just. En definitiva, es tracta de posar sobre la taula que els pilars fonamentals de la democràcia i de la llibertat de què gaudim tenen, en una bona part, unes arrels ben clares en la lluita que van encapçalar els milers de ciutadans i ciutadanes que es van veure forçats a deixar el seu país a causa d'un règim polític sustentat en la repressió, la violència i la deshumanització de tot aquell que fou considerat el seu adversari.

Com hem vingut argumentant, el foment del coneixement de l'Exili republicà no és l'únic propòsit sobre el qual es fonamenta la projecció del museu, malgrat que, com és natural, hi té una centralitat indiscutible. La consecució d'aquesta diversitat d'objectius es plasma en la programació d'activitats temporals: exposicions temàtiques i artístiques, concerts, conferències, seminaris, teatre, etc. Sens dubte, la generació d'activitats paral·leles a l'exposició permanent suposa un fort impuls a la dinamització del museu, convertint-lo en un centre viu, vinculat amb el seu entorn més immediat i amb una gran diversitat d'agents culturals i membres de la societat civil. A més, la programació d'activitats temporals contribueix a reforçar la identitat del museu i constitueix un pol d'atracció de públics diversos, sense oblidar que la situació geogràfica fronterera li subministra un major marge de maniobra en subratllar el caràcter internacional que ha de prendre la infraestructura museística. En aquest sentit, s'ha de remarcar que la

temàtica, única en el context europeu tenint en compte aquest tractament monogràfic de l'exili, suposa una enorme potencialitat quant a projecció. Per tant, el museu, per la seva situació geogràfica es converteix en un potent lloc de memòria. Un espai públic que s'estructura de manera indubtable en la casa de tots i totes els que, contra el seu desig, van haver de deixar el seu país. Al costat de l'acolliment d'aquells que van sofrir les penalitats de l'èxode i dels seus hereus més directes, el MUME també té la intenció de crear diversos públics i usuaris. Es tracta d'oferir el museu com una àgora oberta, un gran projecte pedagògic de la memòria i de conservació del patrimoni històric (material i immaterial) vinculat al combat pels fonaments de la llibertat i la democràcia. Per consegüent, resulta essencial apropar-se a les joves generacions, bàsicament estudiants del darrer cicle de primària, de secundària i d'universitat, sense relegar el públic de tipus familiar i treballar en una línia pensada per arribar a la franja de població que se sol considerar com de la tercera edat. El repte resideix a ser capaços de captar un públic que procedeixi tant d'un turisme cultural de qualitat com aquell que està relacionat amb l'ensenyament, l'especialització i la investigació històrica. En aquesta qüestió hi té un paper prioritari el Servei Educatiu del museu que ofereix visites guiades dins el museu, tallers pedagògics i sortides a l'exterior que tenen com a eix la visita a indrets relacionats amb la senyalització dels espais i camins de la Retirada i l'exili de la zona altempordanesa realitzada conjuntament amb el Memorial Democràtic i el Consell Comarcal. Tot plegat, amb la incorporació també en l'agenda del servei educatiu de molts llocs de memòria de la Catalunya del Nord, acaba configurant un veritable territori de memòria. Un territori-museu l'epicentre del qual n'és el MUME.

El territori-museu i el turisme cultural. Un instrument transfronterer

Sens dubte, qui es responsabilitza d'endegar i plasmar la consolidació de projectes de recuperació de la memòria democràtica a través de centres d'interpretació, museus, i el seu expandiment a l'exterior marcant les traces d'un paisatge memorial, al nostre entendre, ha de deixar de banda tant la vella monumentalització acrítica, petrificada i basada en el foment d'uns suposats valors patriòtics, com també aquestes tendències que, en nom de l'entreteniment, no dubten a caure en la més absoluta vulgarització – res a veure amb divulgació– i paròdia del passat. Es perd el respecte per als nostres avantpassats i les seves trajectòries vitals. Podem parlar d'un turisme cultural de la memòria si es vol, però ha de contenir un treball pedagògic que sigui útil per conèixer esdeveniments que van associats a valors i actituds sovint oblidades o marginades en el present i que, en rescatar-les, poden enriquir la nostra educació cívica. Aquesta és l'opció del MUME i del projecte "Retirada i camins de l'exili", el qual implica l'expandiment del museu en el territori a través de la col·locació d'un seguit de senyalitzacions en llocs considerats rellevants històricament i la marca d'alguns itineraris.

En el cas del MUME, cal afegir-hi el seus trets internacionals que ja s'evidencien en el territori més pròxim, en l'àrea de treball més immediata, en el paisatge que envolta l'equipament. És a dir, el que seria el territori català transfronterer que inclou les comarques de la demarcació de Girona i les comarques que conformen el departament dels Pirineus Orientals. A més, aquesta influència s'estén

en l'Estat veí per tot el territori que podríem identificar com el Midi francès. Una zona, que com es sabut, fou la principal àrea geogràfica d'acolliment de milers de refugiats. Actualment, aquesta regió continua tenint una forta empremta catalana i espanyola producte de l'encara important herència numèrica dels exiliats, dels immigrants "econòmics" i també de la rica xarxa associativa, vinculada amb la memòria de l'esmentat període, que aquests homes i dones i els seus descendents han anat conferint al llarg dels anys. Per tant, el museu, per la seva situació geogràfica, es converteix en una suma de llocs de memòria transfronterera.

Uns llocs de memòria confegits a partir de l'articulació d'uns nodes (sighs) i itineraris que tenen el seu origen al mateix museu i que, a més de recuperar la memòria dels espais i camins de l'exili (La Jonquera, Portbou, Figueres...), es podrien vincular a mig termini amb les iniciatives memorials de la Catalunya del nord (Maternitat d'Elna, Argelers, Memorial del Camp de Ribesaltes...) i d'indrets del sud de França. L'any 2009, des del MUME juntament amb el Consell Comarcal de l'Alt Empordà, i amb el suport del Memorial Democràtic, es va treballar en una primera fase de senyalització que va incloure disset municipis empordanesos situats en l'àrea fronterera entre els dos Estats. Aquesta primera fase de l'Alt Empordà ha permès dissenyar un incipient territori-museu. Efectivament, el territori-museu s'entén com una àrea que, per mitjà de marques i senyalitzacions, restitueix i fa visible en el paisatge, els edificis, els camins, en fi tota una "història/memòria" afectada per l'oblit fins ben entrat el segle XXI. Aquest complex de senyalització, que es va inaugurar el setembre de 2009, aplega les localitats i els paratges de la comarca de l'Alt Empordà que van tenir més transcendència en el moment del gran èxode republicà. Tot i que els passos fronterers més importants de la comarca són la Jonquera i Portbou, també hi són presents altres vies secundàries, com ara els pobles situats als massissos muntanyosos de l'Albera i les Salines, i els municipis que van desenvolupar un paper rellevant en la resistència i l'evacuació de les darreres unitats militars republicanes, com és el cas de Figueres, Roses, Vilajuïga, Garriguella, Llançà, Colera, Llers, Darnius, Maçanet de Cabrenys, Cantallops, Espolla i Rabós. Per exemple, alguns dels indrets més significatius a què es fa referència són el coll del Pertús (la Jonquera); el coll dels Bellitres (Portbou); el Mas Perxés (Agullana), que va ser l'última seu de la Generalitat de Catalunya; el coll de Manrella (Agullana); el coll de Lli (la Vajol), lloc de pas de les màximes autoritats republicanes; el mas Can Barris (la Vajol), seu de la presidència de la República; el castell de Sant Ferrand de Figueres; el castell de Peralada, i la Mina Canta o mina d'en Negrín, on la República hi va depositar part dels fons del Banc d'Espanya i obres d'art durant el conflicte (la Vajol).

Tot plegat suposa que el MUME actuï dins la "xarxa d'Espais de Memòria de Catalunya" del Memorial Democràtic com un centre de referència, tot establint llaços, en aprofitar la seva posició geogràfica i exclusivitat temàtica, amb la resta de les àrees dels Pirineus més orientals que van ser escenaris de l'exili. Evidentment, això implica assumir la potencialitat transfronterera. Una potencialitat que ve donada pels vincles històrics i, així mateix, també per la coincidència d'interessos actuals amb altres institucions similars de l'àmbit europeu; és a dir, l'objectiu comú de posar en valor el patrimoni de l'Europa del segle XX i, particularment, de totes

aquelles lluites que es van lliurar en contra de les tiranies i per a l'eixamplament de les llibertats i l'aprofundiment democràtic en uns anys difícils i convulsos.

Conclusió

A mode de resum, acabem afirmant que el MUME, al marge de ser un recinte que allotja objectes diversos (fotografies, material fílmic, publicacions d'època, documentació oficial variada en paper, etcètera) i que crea les condicions per tal que siguin exposats amb la finalitat d'articular un discurs històric que faciliti la comprensió de l'Exili derivat de la Guerra Civil, té la singularitat també d'allotjar en el seu si un patrimoni immaterial com és la memòria testimonial d'aquest passat. Una immaterialitat que no disminueix la força dels continguts que es volen transmetre de la manera el més pedagògica possible, sinó tot al contrari, ja que suposa la ubicació del museu en el centre de la controvèrsia a l'entorn del nostre passat recent i les memòries personals i públiques que d'ell se'n deriven. Per aquest motiu, des del museu, fonamentant-nos en el rigor científic i analític, es pretén oferir una visió històrica el més documentada i precisa possible, lligada a la persecució de la veritat i a la consecució d'una memòria justa. Lluny, per tant, de relats mitificadors i saturadors que acaben conduint justament al contrari del que persegueixen, és a dir a la profusió de l'oblit i l'amnèsia. Aquesta mirada compromesa vers el passat recent ens ha de permetre de rescatar episodis claus per construir les bases d'una història comuna europea en què els valors de la democràcia i la llibertat contribueixin a transcendir les encara persistents separacions frontereres.

Bibliografia bàsica

- Calvet Josep, *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial 1939-1944*, Barcelona, L'Avenç, 2008
- Campillo Maria (dir.), *Allez! Allez! Escrits del pas de frontera, 1939*, Barcelona, L'Avenç, 2010.
- Díaz Esculies Daniel, *Entre filferades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*, Barcelona, Ed. La Magrana, 1993.
- Donaire José Antonio, *Turisme cultural. Entre l'experiència i el ritual*, Bellcaire d'Empordà, Edicions Vitel-la, 2008.
- Dreyfus-Armand Geneviève, *L'Exil des républicains espagnols en France, de la guerre civile à la mort de Franco*, Paris, Editions Albin Michel, 1999.
- Febrés X., Grando R. i Queralt J., *Les camps du Mépris. Des chemins de l'exil à ceux de la résistance 1939-1945*, Canet, Edicions del Trabucaire, 1991.
- Font Agulló Jordi (dir.), *Reflexionant l'exili. Aproximació a l'exili republicà: entre la història, l'art i el testimoniatge*, Catarroja-Barcelona, Editorial Afers, 2010.
- Gaitx Jordi, *L'Exili al Baix Empordà al 1939*, La Bisbal, Ajuntament de La Bisbal, 2007.
- Guixé Morales Jordi, *La república perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*, València, PUV, 2012.
- Halbwachs Maurice, *Los marcos sociales de la memoria*, [1994], Barcelona, Anthropos Editorial, 2004.
- Morales Mercè, *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*, Barcelona, Editorial Base, 2008.
- Pechanski Denis, *La France des camps. L'internement 1938-1946*, Paris, Gallimard, 2002.

- Pujol Enric (dir.), *L'exili català del 1936-39. Un balanç*, Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Quaderns del Cercle, 19, 2003.
- Pujol Enric, *L'exili català del 1936-39. Noves aportacions* Girona, Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Quaderns del Cercle, 22, 2006.
- Pujol Enric i Solé Felip, *Exilis*, Barcelona, Editorial Angle, 2007.
- Vilanova Francesc, *Exiliats, proscrius, deportats. El primer exili dels republicans espanyols: dels camps francesos al llindar de la desesperació*, Barcelona, Empúries, 2006.
- Vinyes Ricard (dir.), *El Estado y la memoria. Gobiernos y ciudadanos frente a los traumas de la historia*, Barcelona, RBA libros, 2009.

Fig 1 – Mapa dels llocs senyalitzats en el projecte “Retirada i camins de l'exili a l'Alt Empordà”

Fig 2 - Detall de la façana del MUME a La Jonquera

Fig 3 – Interior del MUME. Sala “La diàspora”

Fig 4 – Marca del camí del Coll de Lli (“Retirada i camins de l'exili a l'Alt Empordà”)